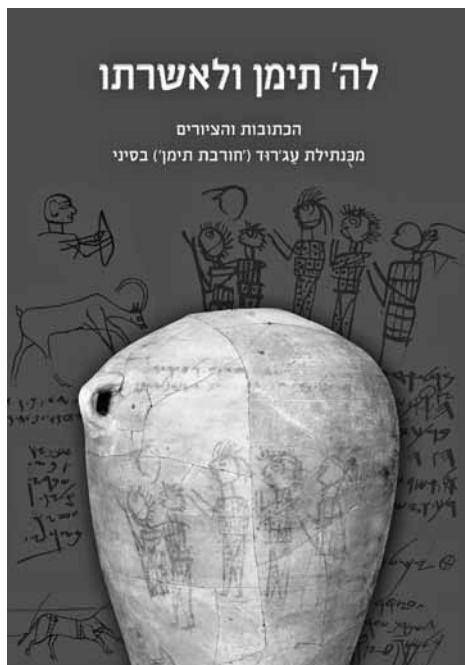

דוד גלעד

אור חדש על החיים בפריפריה היהודאית בתקופת המקרא

טלי אורנן, שמואל אחיטוב, אסתר אשל וזאב משל, לה' תימן ולאשרתו: הכתובות והציורים מכתלית עג'רוד ('חורבת תימן') בסיני ואסתר אשל (צפונות עבר – סדרת ספרים; ספריית דוד וימימה יסלזון), ירושלים: יד יצחק בן-צבי והחברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, תשע"ז, I S I + [5] עמ'

הספר הנאה הזה מציג לפני הקוראים תמונה עדכנית של מחקר האתר המרתק בצפון-מזרח סיני המכונה כַּנְתִּילַת עַג'רוד, והמוגדר על ידי עורכי הספר 'אתר ישראלי חד-תקופתי קטן מימי בית ראשון' (עמ' 8). אף שחקר האתר נמשך כבר ארבעים שנה ועל אף הממצאים הרבים שנתגלו בו, הן חומריים והן כתובים, האתר ממשיך להציב לחוקרים שאלות ותמיהות שקשה להשיב עליהן תשובות חד-משמעיות. הספר הנוכחי אינו בא להציע גישה מונוליתית, אלא לתת ביטוי ללבטים ולספקות שעולים מתוך החומר, והעורכים מצהירים מראש: 'ארבעה שותפים חברו לכתובת ספר זה, ולא תמיד הייתה דעתם זהה. חילוקי הדעות שנתרו ביניהם משתקפים במקומות שונים בפרקי הספר' (עמ' 11). בעיניי

החלטת העורכים לתת מקום לקולות שונים בפרשנות הנתונים מבורכת, באשר היא משקפת את האמינות המדעית של העורכים ופורסת לפני הקוראים את המורכבות שמאפיינת את חקר החומר המאתגר שמקורו בכנתלית עג'רוד.

הספר מחולק לשלושה מדורים עיקריים: הפרק הראשון, שחיבר זאב משל, עוסק באתר במבט כללי, דהיינו מבניו, ממצאיו ומהותו; הפרק השני, שחיברה טלי אורנן, דן בציורים שנתגלו באתר; והפרק השלישי, שחיברו שמואל אחיטוב, אסתר אשל וזאב משל, מתמקד בממצאים המרעישים

ביותר שנתגלו באתר, הלוא הם הכתובות, הכוללות אזכורים חוזרים ונשנים של אלוהי ישראל (י-ה-ו-ה) בצמוד לציון גיאוגרפי כל שהוא ('ה' שומרון' או 'ה' תימן') ולאזכור האשרה ('ולאשרתו') – ומכאן כותרת הספר, 'לה' תימן ולאשרתו'. לאחר הדיונים המפורטים הללו עורכי הספר, אחיטוב ואשל, חותמים אותו בהציגם מסקנות בתחומים שונים שנובעות מהחומר, כגון צורת הכתב, אוצר השמות הפרטיים, האמונה הישראלית העממית ותפוצת האוריינות. הספר כולו מלא וגדוש במפות, תמונות ואיורים, שמצטיינים באיכותם המקצועית, ושתורמים רבות לחוויה האסתטית המהנה שהספר מספק לקוראיו.

כבר בפרק הראשון הקוראים נפגשים עם שלל החידות שהאתר מציג לחוקריו, ושהנסתר בהן רב על הנגלה. חוסר הבהירות שאופף את חקר האתר נוגע לשאלות יסודיות ביותר, שמזמינות פתרונות שונים ומגוונים, ובהן: (א) מה ניתן ללמוד מהמיקום של האתר, שאינו נמצא על הדרך המרכזית המחברת בין עזה לאילת דרך קדש ברנע, אלא כ־15 ק"מ מדרום-מערב לה? (ב) מה היה תפקיד האתר, וליתר דיוק האם מיקומו המיוחד של האתר, מבנהו וממצאיו המיוחדים מצביעים על תחנת מסחר או על מרכז דתי-פולחני? (ג) מהי זהותם של האנשים שהחזיקו את האתר או שעברו בו? יצוין שלמרות המיקום הגיאוגרפי של האתר לא נתגלתה בו קרמיקה שמאפיינת את נוודי האזור. אדרבה, חלק ניכר מהממצאים, ובראשם הכתובות המפורסמות שמזכירות את 'ה' שומרון', מצביעים לכאורה על זיקה כל שהיא בין האתר לבין הממלכה הישראלית הצפונית. (ד) כיצד יש לפרש את הכתובות שמזכירות את ה' 'ואשרתו', ומה יש ללמוד מכתובות אלה על אופייה של הדת הישראלית בפרוס המאה השמינית לפסה"נ? הוויכוח על תפקידו של האתר ועל זהות יושביו בא לידי ביטוי במפורש בשני הפרקים הראשונים

של הספר. בעוד שמשל קובע בזהירות שמדובר ב'אתר בעל אופי דתי' (עמ' 36) שאוכלס על ידי כוהנים ולויים, אורנן משוכנעת שמדובר ב'מבנה שלטוני ששימש תחנת מסחר שכלל גם מרחב פולחני' (עמ' 46). גישתו של משל מבוססת על שיקולים אלה: (א) במבנה הקטן יחסית שבכניסה לאתר (מבנה B) יש סימנים לשרידי במה פולחנית. (ב) המבנה המלבני הגדול (מבנה A) שממערב למבנה הקטן אומנם דומה במבנהו למצודה, אלא שחסרים בו מאפיינים של מצודה, כגון מאגרי נשק. נחשפו בו בעיקר אזורי אחסון, ובבולט שבהם, 'חדר הספסלים', הסמוך לכניסה למבנה, נמצאו פיטסים מעוטרים וציורי קיר על טיח שמוטיבים לא מעטים בהם קשורים לדת ולפולחן. (ג) חלק מהפיטסים נוצרו מחומר שמקורו באזור ירושלים, וכבר בבית היוצר נחרתו עליהם אותיות שעשויות להתפרש כקיצורים למונחי פולחן, כגון האותיות 'קר' כקיצור ל'קרבן'. (ד) כמות האריגים יוצאת הדופן באתר, שרובם המכריע מפשתן, מחזקת את ההנחה שאלו שימשו לבגדי כהונה. (ה) מיקומו של האתר שלא על דרך המלך מפחית את סבירות האפשרות שהיה תחנת מסחר.

מנגד אורנן מעלה שורת טענות: (א) לא נמצאו באתר חפצים או כלים פולחניים, כגון מזבחות, כני קטורת או צלמיות, שהיו עשויים להעיד על קיומו של פולחן שוטף. (ב) ציור הטיח הגדול והמרשים ביותר באתר, שעל פי מיקומם של שבריו הוצג ממש בכניסה למבנה A, מראה את המלך יושב על כיסא בתנוחה ממלכתית ולא פולחנית. (ג) לצד המוטיבים הדתיים שבציורים האחרים, על הקירות ועל הפיטסים, יש בהם מוטיבים שקשורים לדמותו של המלך, כגון ציד חיות בר, תהלוכת נכבדים והמשתה המלכותי, המוצג באמצעות דמויות נגנים המנגנים על כלי זמר. (ד) גם הציורים בעלי האופי הדתי המובהק אינם מלמדים בהכרח שמדובר באתר פולחני, שכן

מבחינת סדר הצגת הכתובות עמדו לפני העורכים כמה וכמה אפשרויות – לסדרן על פי אורך הכתובות, על פי מקום הימצאן באתר או על פי צורת הכתב שלהן. בסופו של דבר החליטו העורכים בתבונה רבה להציג את הכתובות בקבוצות על פי הטכניקה של כתיבתן, שכן לפעמים טכניקת הכתב יכולה להשפיע על צורת האותיות. לפיכך מובאות תחילה כתובות שנחרתו באבן או חרס ולאחר מכן כתובות שנכתבו בדיו על חרס או על טיח. הכתובות מוספרו מספור שוטף, וכדי שהקוראים יוכלו לקשור בקלות בין כתובת מסוימת לבין מקום הימצאה באתר, הוסיפו העורכים בתחילת הפרק מפה סכמטית של האתר שמצוין בה היכן נמצאה כל כתובת (על פי מספרה).

החלק המרשים ביותר בפרק השלישי הוא ללא ספק השעתוקים (רפרודוקציות) המרהיבים של פיסטים א רב (עמ' 89-90, 96-98). העורכים מאמצים את מסקנותיה של פרחיה בק שלא כל הציורים והכתובות שעל הפיסטים נעשו באותו זמן או באותה היד. ככלל הדמויות המצוירות על הפיסטים קדמו לכתובות שעליהם. הסגנון הגרוטסקי של הדמויות והסגנון החובבני של הכתובות – ובמיוחד הרישומים החוזרים של אותיות האלף-בית – מלמדים כי אלה וגם אלה נועדו לתרגילי ציור או כתיבה, שנעשו לאחר שהפיסטים הועברו ממקומם המקורי במחסני האתר אל חדר הספסלים. מכל מקום הסברה שהדמויות המופיעות על צד א של פיסט א נועדו לייצג את 'ה' שומרון ואשרתו', שנזכרים בכתובת שמעליהן, היא כעת דעת מיעוט, ומקובלת הדעה שאלו ייצוגים של האל המצרי בס.

שאלת השאלות בעניין זה – מי היא או מה הוא 'אשרתו' של ה' – נדונה בהרחבה בפרק האחרון של הספר, 'דיונים ומסקנות', בסעיף שכותרתו 'תרומת הכתובות לחקר האמונה הישראלית'. בהקשר

ציורים דומים נמצאו במבני שלטון בכל מרחב הקשת הפורייה. כמו כן כדברי אורנן, 'כתובות בעלות משמעות דתית-פולחנית, אפילו נכתבו על קירות פתחים של מבנים, לא בהכרח מלמדות על מבנה דתי [...] לכתיבת טקסט דתי-פולחני בכניסה למבנה היה תפקיד מגוון המקביל להצגת דימוי חזותי במיקום כזה' (עמ' 46).

מבין שתי הגישות הללו נראה לי שעמדתה של אורנן מעוגנת יותר בנתונים ההשוואתיים בעוד שעמדתו של משל נראית ספקולטיבית יותר, ומחייבת אותו לקבוע את זמנו של האתר לפרק זמן מוגדר מאוד, היינו לאחר השתלטותו של יואש בן יהואחז על אוצרות המקדש בירושלים (על פי הנאמר במלכים ב יד, יא-יד). מכל מקום שני החוקרים בדעה אחת, שהכוח המניע באתר היה ממלכת שומרון דווקא, בין שמדובר בימי יואש ובין שבימי בנו ירבעם השני.

הפרק השלישי בספר, 'הכתובות ופירושן', הוא גולת הכותרת של הכרך כולו, שכן בפעם הראשונה מפורסמות כל חמישים וארבע הכתובות הידועות מהאתר בלוויית תצלומים צבעוניים איכותיים ודיון פרשני ממצה. הפירוש שלייד כל כתובת מחולק לשני מדורים: הערות פליאוגרפיות, העוסקות בצורת האותיות, ולאחר מכן הערות על תוכן הכתובות, כולל הצעות להשלמת טקסטים מקוטעים. העורכים מדגישים שמבחינה פליאוגרפית כל הכתובות שייכות לשלהי המאה התשיעית ולראשית המאה השמינית לפסה"נ, אך יש בהן סגנונות כתיבה שונים, שמשקפים את כללי הכתיבה ביהודה, בישראל ובפניקיה. עם זאת כל השמות הפרטיים התיאופוריים מסתיימים בסיומת 'יו', האופיינית לשמות בישראל – לעומת הסיומת 'יהו', שהייתה מקובלת ביהודה. כך הבריקה הפליאוגרפית כשלעצמה שופכת אור על האופי המעורב של האתר, שכלל הנראה הגורם הדומיננטי בו היה ממלכת ישראל הצפונית.

זה מחברי הפרק, אחיטוב ואשל, נוקטים גישה שמרנית – לדעתם לא רק שהמונח 'ואשרתו' מציין חפץ פולחני עשוי מעץ ולא את שמה הפרטי של האלה אשרה, אלא שעד המאה השמינית לפסה"נ כבר נשכח בישראל הרקע המקורי של אותו חפץ כחלק מפולחן האשרה. הטענה האחרונה מבוססת על היעדרה של האלה אשרה מן המקורות מארצות אגן הים התיכון מן האלף הראשון לפסה"נ. לכן לדעתם של אחיטוב ואשל החפץ שנקרא אשרה, ושבתקופות קדומות יותר ייצג את האלה אשרה, נטמע כליל בפולחן ה', ואין הבדל מהותי בין מי שהביע ברכה לה' ולאשרתו לבין מי שבירך בשם ה' וארוננו (השוו': 'קומה ה' למנוחתך אתה וארון עֶזְךָ' [תהילים קלב, ח]).

לעניות דעתי יש בגישה הזאת מידה של הפרזה. אומנם אחיטוב ואשל צודקים שברוב המקריע של ההיקריות של המונח אשרה במקרא מדובר בחפץ פולחני (עמ' 136-137). עם זאת אין להוציא את המקראות החריגים מידי פשוטם – כאשר מסופר שמעכה אם המלך אסא עשתה מפלצת לאשרה

(מלכים א טו, יג) או שהמלך יאשיהו הוציא מהיכל ה' את כל הכלים העשויים לבעל ולאשרה (מלכים ב כג, ד), הדעת נותנת שמדובר בפסל שנעשה לכבוד האלה אשרה ובאבזורים שהוקדשו לה. ואשר להיעדרה של האלה אשרה מהמקורות מארצות אגן הים התיכון, כבר הועלתה במחקר ההשערה שפולחן האשרה התמזג באלף הראשון לפסה"נ עם פולחנה של האלה עשתורת, ואם כך הדבר, האזכורים המעטים במקרא לעבודת האלה אשרה יכולים להתפרש על יסוד מיזוג זה. מכל מקום כדי להסביר את ההתנגדות העזה של האסכולה המשנה-תורתית אפילו לסמלים של האלה אשרה (ראו: דברים טז, כא) יש להניח שגם במאה השביעית לפסה"נ הייתה מודעות לזיקה שבין הסמל לבין האלה עצמה.

סיכומו של דבר, לפנינו ספר מחקר מהמעלה הראשונה, שמעבר ליופיו האסתטי חושף לפני הקוראים את רזי האתר כנתילת עג'רוד על כל היבטיו, וממחיש ברמה הגבוהה ביותר את הכלל הידוע שאין בית מדרש ללא מחלוקת.